

94(477.43/.44)
3-13

О.М. Завальнюк

**ПОДІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
У РЕФОРМУВАННІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.**

94(477.43/.44)

3-13

Міністерство освіти і науки України

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

О.М. Завальнюк

ПОДІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У РЕФОРМУВАННІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ДОБУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 РР.)

Історичний нарис

Кам'янець-Подільський
2017

94(477.43/.44):37.014.3"1917/1920"(091)

Історія Центр. Укр.-ка революції. Подільська

УДК 94(77.43)"1917/1920":373.014

ББК 74.03(4Укр3)6

3-13

Загальноосвітня ре-
сурса

A42959

Рецензенти:

П.П.Гай-Нижник – доктор історичних наук, професор, зав. відділом Інституту українознавства МОН України (м.Київ);

Ю.В.Телячий – доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (м.Київ)

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол №12 від 30 листопада 2017 року)

Завальнюк О.М.

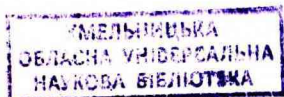
3-13 Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції (1917-1920 рр.) Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2017. 62 с.

ISBN 978-617-681-147-3

Досліджується діяльність української патріотичної інтелігенції, спрямована на оперативне реформування успадкованої від російської держави загальноосвітньої школи, через перебудову її навчального процесу на засадах українізації, відкриття нових українських шкіл, що стало одним із важливих реальних результатів національного відродження у революційну добу.

Розраховано на викладачів, учителів, студентів, учених, краєзнавців, бібліотечних, архівних і музейних працівників, усіх, хто цікавиться історією України і Подільського краю.

ISBN 978-617-681-147-3

444.
УДК94(77.43)"1917/1920":373.014
ББК74.03(4Укр3)6

© О.М.Завальнюк, 2017

100-річчю Української революції 1917-1921 рр.

п р и с в я ч у є т ь с я

ВСТУП

Сучасна Україна переживає дуже складний і відповідальний період свого існування, пов'язаний, перш за все, з європейським вибором дальшого шляху розвитку. Однією із сфер суспільного життя, яка потребує серйозного реформування і запровадження більш досконалих стандартів, є освіта. Поступовий рух до більш якісної і ефективної освітньої системи, із врахуванням європейського досвіду дасть можливість з часом вивести її на вищий якісний рівень. Утім це зовсім не означає, що вітчизняна освіта має сліпо копіювати основний зміст і риси аналогічної галузі із країн Європи. Важливою і надалі залишатиметься її національна складова, яка формувалася упродовж тривалого історичного періоду, і зокрема в добу Української революції 1917-1921 рр., коли було напрацьовано корисний досвід щодо, зокрема комплексу підходів до розв'язання проблеми відповідності цієї сфери інтересам і запитам української нації, що не втратив актуальності і в наш час.

Участь української інтелігенції у реалізації освітньої політики українських урядів у революційні 1917-1921 рр. вже привертала певну увагу вітчизняних істориків. На загальноукраїнському матеріалі її ґрунтовно досліджували С.Постернак¹, Д.І.Дорошенко², О.П.Машевський³, Н.Ю. Ротар⁴, А.М. Пижик⁵, О.М.Завальнюк і Ю.В.Телячий⁶, М.А. Боровик⁷, І.Г.Передерій⁸, Л.Д.Березівська⁹,

¹ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 р. / Всеукр. кооперат. видавн. союз. К.: Печатня видавн. тов-ва „Друкар”, 1920. 128 с.

² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Ужгород, 1930; Нью-Йорк: Булава, 1954. Т.ІІ: Українська Гетьманська держава 1918 року. 424, LXXXVI с.

³ Машевський О.П. Українізація освіти в 1918 р. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. К.: ВПЦ „Київ. ун-т”, 1996. Вип.34. С.80-86.

⁴ Ротар Н.Ю. Питання організації національної вищої освіти в політиці українських національно-демократичних урядів (1917-1920 рр.) // Питання історії України: зб. наук. статей. Чернівці: Зелена Буковина, 1997. Вип.1. С.172-182; Вона ж. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук, 07.00.01; Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 1996. 208 с.

⁵ Пижик А.М. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. Київ: Знання, 1998. 40 с.

⁶ Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2001. 212 с.

⁷ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернівці: Чернігівські обереги, 2008. 368 с.

Д.Ф.Розовик¹⁰ та ін. Подільську складову проблеми частково з'ясовували Е.М.Мельник¹¹, В.Д.Коцюк і І.В.Рибак¹², В.В.Коваль¹³, В.Б.Стецюк¹⁴, О.В.Логінов і Л.І.Семенко¹⁵, А.П.Антонишин¹⁶, О.М.Кравчук¹⁷, О.А.Алтухова¹⁸ та ін. Утім у жодній із зазначених робіт, попри їх незаперечну наукову вартість, у певній мірі не висвітлено зусилля української інтелігенції регіону із реформування загальноосвітньої школи у зазначений період. Власне, відсутність цілісного бачення внеску інтелігентних сил Поділля у вирішення зазначеного складного історичного завдання і пояснює доцільність пропонованого історичного нарису.

⁸ Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: монографія. Полтава: Вид-во Полт НТУ, 2009. 160 с.

⁹ Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія. Київ: Богданова А.М., 2008. 406 с.

¹⁰ Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920 рр.): монографія. Київ: ВПЦ „Київ. ун-т“, 2002. 311 с.; Він же. Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ: Акіллон-Плюс, 2011. 544 с.

¹¹ Мельник Е.М. Українські середні навчальні заклади на Поділлі в 1917-1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. Т.4. С.48-67; Він же. Кооперативи і українська школа. До питання матеріальної підтримки (вересень – грудень 1919 р.) // Борисфен: літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. Київ, 2005. №4(166). С.13-17; Мельник Е.М., Буравченков А.О. Становище подільських шкіл за польського окупаційного режиму (1919-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. Т.5. С.52-63; Мельник Е.М. Вища початкова школа на Поділлі в добу Української революції (1917 - 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т.6. С.10-25; Він же. Кам'янець-Подільська українська державна гімназія ім. С.Руданського (1918-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. Т.9. С.213-229; Він же. Кам'янець-Подільська українська державна дівоча гімназія: проблеми виживання (1919-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. Т.10. С.271-280; Він же. Подільська середня технічна школа за Гетьманщини (травень-грудень 1918 р.) // Освіта, наука і культура: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. Т.13. С.32-40.

¹² Коцюк В.Д., Рибак І.В. Українська влада і розвиток початкової та середньої освіти на Поділлі у 1917-1919 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, Т.4. С.41-47.

¹³ Коваль В.В. Створення інституту комісарів народної освіти та його діяльність на Поділлі (1917-1919 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.7. С.12-27; Він же. Участь подільського учительства у державотворчих, політичних і освітніх процесах (1917-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т.8. С.23-34.

¹⁴ Стецюк В.Б. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: істор. науки. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. Т.13. С.263-274; Він же. Культурно-просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. Т.6. С.26-39.

¹⁵ Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця, 2009. 272 с.

¹⁶ Антонишин А.П. Розвиток освіти на Поділлі в Українській державі (1918 р.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. Т.2. С.174-185.

¹⁷ Кравчук О.М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-освітній сфері (1918 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2008. Т.11. С.225-240; Він же. Культурно-освітня діяльність В.Приходька на Поділлі в 1917-1920 рр. // Освіта на Поділлі: минуле і сьогодення. (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С.267-274.

¹⁸ Алтухова Олена. Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату // Студії з архівної справи та документознавства. Київ: Укр. держ. наук.-досл. ін-т архів. справи та документ-ва, 1999. Т.5. С.251-256.

Для його створення мобілізовано значний фактичний матеріал, як уже введений у науковий обіг в різних наукових працях, так і частково з архівних джерел¹⁹, періодичної преси²⁰, мемуарних свідчень²¹, а також з опублікованих збірників документів і матеріалів²², окремих тематично-хронологічних видань²³. Крім того, доцільно використано опубліковані в роки революції у подільському регіоні україномовні книги і брошури, навчальну літературу для загальноосвітньої школи, підготовлену чи перекладену представниками місцевої інтелігенції.

Обрана тема висвітлюється у трьох часових смугах, які разом з тим є основними етапами Української революції – 1) з березня 1917 по квітень 1918 рр., коли освітні перетворення проводила Українська Центральна Рада; 2) з травня до середини грудня 1918 р., в часі реформ гетьмана Павла Скоропадського, і 3) з кінця 1918 і по кінець 1920 рр., найбільш тривалий і драматичний відтинок, пов'язаний з діяльністю Директорії Української Народної Республіки. Автор намагався з'ясувати конкретний внесок керівників самоврядування, багатоликого учительства, окремих діячів і територіальних громад у шкільне будівництво як загалом в регіоні, так і в окремих населених пунктах, дотримуючись наукового підходу.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України), ф.2201, оп.1, спр. 14, 28, 414; оп.2, спр. 2, 68, 238, 458; оп.3, спр. 39; ф.2582, оп.1, спр. 6, 153, 155, 168; Держархів Хмельницької обл., ф.р-260, оп.1, спр.2, 37, 38, 39, 45, 60; ф.р-1158, оп.1, спр.8.

²⁰ Большевик. Більшовик. Кам'янець-Подільський. 1919, 8 трав.; Вістник Української Народної Республіки. 1919, 20 лип.; Життя Поділля. Кам'янець на Поділлі, 1919, 11 лют., 28 берез.; Наш шлях: щоденна безп. дем. газета. Кам'янець-Подільський, 1920, 8, 9 трав.; Нова Рада: газета політична, економічна й літературна. Київ, 1918, 1 верес.; Освіта: двотижневий педагогічний журнал / Видання Подільської губернської народної управи. 1918. №18; 1919. №№2, 5, 6; Село. Кам'янець-Подільський, 1918, №38-39, №№44 і 45; Слово Подолии. Каменец-Подольск, 1918, 18 мая; 8 сент.; 2 окт.; Трудова громада. Кам'янець-Подільський, 1919, 22 лип., 19 серп.; Трудовий шлях. Кам'янець-Подільський, 1919, 25 лип.; Україна: щоденна газета. Кам'янець-Подільський, 1919, 14 серп.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид.2-е. Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. 543 с.; Пашенко О. Матеріали до життєпису / [Упоряд., автор передм. В.Адамський]. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. 469 с.: іл.; Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади / [Упоряд. і автори передм. Ю.Легун, О.Кравчук]. Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2011. Ч.2. 416 с.

²² Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У двох томах / [Редколегія: В.А.Смолій (відп. редактор), В.Ф.Верстюк (заступник) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1996. Т.1:4 березня-9 грудня 1917 р. 589 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т.1. 688 с.; „Просвіти” Поділля в добу Української революції (1917-1920): зб. док. і матеріалів. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2014. 571 с.; Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я.Гальцького (1921-1924): зб. док. та матеріалів / [Упоряд.: Байдиш В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., Павлунішена Т.Д.]. Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2015. 536 с. (серія: „Праці Державного архіву Хмельницької області”: вип.12).

²³ Даниленко В.М., Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 264 с.

Невеликий обсяг нашого видання, спричинений об'єктивними умовами сучасного життя, не дав можливості узагальнити весь наявний фактичний матеріал і таким чином створити більш об'ємну і вагому наукову працю, присвячену подільській інтелігенції та її вирішальній ролі у реформуванні української школи у 1917-1920 рр. Сподіваємось, що у недалекому майбутньому вдасться реалізувати задумане в значно ширшому форматі і таким чином віддати належне найбільш активній силі національного відродження в регіоні.

Попри це, узагальнений в нарисі історичний матеріал і підсумкові висновки можуть бути корисними для усіх, хто цікавиться піднятою проблемою, поширює в суспільстві достовірні історичні знання, досліджує регіональні аспекти історії української інтелігенції, викладає і вивчає історичні дисципліни у вищих і середніх навчальних закладах, займається організацією різноманітних виставок і виготовленням музейних експозицій, присвячених ювілею Української революції, тощо.

Автор щиро вдячний рецензентам, які дали схвальну оцінку виконаній праці, і вченій раді Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, яка схвалила її до друку і тим самим відкрила шлях до читача, усім, хто ознайомиться з нею і почерпне для себе той зафіксований національний потенціал, величезну тягу до вирішення величезної історичної ваги загальнонаціонального проекту і бажання його успішно реалізувати у короткому часовому вимірі, які рухали тоді найбільш свідомими і патріотично відданими справі українськими діячами і праця яких, на жаль, ще гідно не поцінована їхніми далекими нащадками.

І. Подільська інтелігенція: курс на створення національної школи та його результати за Української Центральної Ради (березень 1917 - квітень 1918 рр.)

Національно-культурне відродження України після перемоги Лютневої революції в Росії стало можливим завдяки наполегливій праці зокрема небагаточисельної української інтелігенції, яка в умовах небаченого революційного піднесення, глибоко пройнявшись інтересами молодого нації, її назрілими потребами, на різних рівнях підтримала сотні і сотні корисних національних проєктів та цілком сподівано очолила рух за їх реалізацію, тим самим вносячи до культурного росту свій незаперечний вагомий внесок на користь тодішнього і майбутнього життя української спільноти.

Одним із невирішених питань, яке, на жаль, принижувало і серйозно стримувало культурний розвиток українців у складі Російської імперії, і тривалий час не давало спокою українській еліті, була відсутність національної школи – джерела формування дієвих, освічених і патріотичних суспільних мас, здатних служити українській ідеї, культурі, розвивати свій край за багатьма напрямками і не допускати зовнішніх зазіхань.

Успадкована від царизму шкільна система була далекою від потреб українства, оскільки керувалася російськими загальнодержавними інтересами, інерційно продовжувала служити іншій культурі, адже навчання велося російською мовою. За реформування старої школи взялася Українська Центральна Рада (УЦР), яка навесні 1917 р. очолила національно-визвольний рух українців до своєї державності і вирішення низки інших складних і доленосних питань, зокрема, українізації діючої шкільної системи. Вирішальна роль у цьому процесі, який активно охопив багато регіонів, у т.ч. й Поділля, покладалася на українську інтелігенцію – ініціатора й основного рушія національного відродження.

Уже 9 березня 1917 р. у своїй першій відозві до українського народу УЦР наголосила, зокрема, що буде вимагати від Тимчасового уряду права „на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих...”²⁴. 20 березня офіційний Петроград відреагував на це

²⁴ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У двох томах / [Упоряд.: В.Верстюк (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1996. Т.1. С.38.

домагання, а також на сотні отриманих ним колегіально прийнятих вимог української громадськості щодо реформування освіти. Урядова постанова дозволяла україномовне викладання лише у початкових школах тих губерній, де українці становили більшість населення²⁵. Це рішення, яке стосувалося лише частини освітньої системи, схвально сприйняли в Україні, де взялися за реформування усіх шкіл. На той час конкретика не висовувалася. Вона з'явилася дещо згодом, коли українська педагогічна інтелігенція (сюди віднесена й напівінтелігенція – учителі, які не мали вищої освіти), згуртована у загальнонаціональне Товариство шкільної освіти, провела 5-6 квітня 1917 р. Перший всеукраїнський учительський з'їзд за участю майже 500 делегатів, учителів народних і середніх шкіл. На цьому форумі вперше вільно, в національному дусі відбулися дискусії щодо характеру майбутньої школи, шляхів здійснення українізації освіти тощо. У підсумку було прийнято низку постанов, які стали базою для проведення перебудови шкільної сфери на український лад. Зокрема, в ухвалі секції нижчої школи наголошувалося, що „українізацію однокласних початкових шкіл необхідно провести з початку нового [1917-1918-го. – Авт.] навчального року”, а щодо вищих початкових шкіл (ВПШ) пропонувалося не поспішати. У двокласних сільських школах з осені 1917 р. передбачалося перевести на українську мову навчання лише перший клас. У третьому мали запровадити вивчення українознавчих предметів (української мови і літератури, історії і географії України). Делегати, об'єднані у секцію середньої школи, наполягали, щоб держава взяла на себе видатки із відкриття нових гімназій та інші типів середніх шкіл, які мали запрацювати у великих містах, де був великий відсоток зрусифікованого населення. Що ж до тих закладів, які знаходилися у населених пунктах, де переважало україномовне населення, то, на думку делегатів, їх варто українізувати без будь-яких умов. Перехід на викладання українською мовою у всіх середніх школах збиралися провести через два роки. Крім того, допускали існування паралельних (російських і українських) класів у тих закладах освіти, де склалися відповідні умови. Більш детальних настанов щодо українізації загальноосвітньої шкільної системи з'їзд не виробив, висловившись за обов'язкову люстрацію тих чиновників,

---

²⁵ Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: монографія. Полтава: Вид-во Полтав. нац. техн. у-ту, 2009. С.23.

які „перешкоджали справі народної просвіти”²⁶. Таким чином, цей професійний форум виробив справді революційну програму перебудови загальноосвітньої школи, якої досі українство не мало.

Розуміючи гостроту кадрової проблеми, яка неминуче супроводжуватиме процес українізації, делегати висловилися за необхідність проведення відповідних педагогічних курсів, на яких основні дійові особи отримають необхідні знання і ґрунтовні роз’яснення щодо предмету, змісту і методики викладання.

Представники подільської інтелігенції, які працювали зокрема у земських структурах, ще до проведення цього з’їзду, чітко заманіфестували свою позицію щодо творення української школи. Так, у березні Подільська губерньська земська управа вирішила з осені проводити навчання в народних школах лише українською мовою, а в учительських семінаріях краю розпочати підготовку кадрів із вивченням української мови, історії і географії України. Цей напрям роботи доручили курирувати викладачеві Могилів-Подільського комерційного училища С.Іваницькому, якого терміново кооптували до складу управи²⁷. Після того зазначене питання винесли на затвердження Подільського губерньського земського зібрання, яке скликали наступного місяця. Після виступів юриста В.Приходька, учительки О.Пашенко та інших патріотично налаштованих представників місцевої інтелігенції, делегати ухвалили приєднатися до всезростаючого руху за українізацію освіти в регіоні і розпочати з нового 1917-1918 шкільного року навчання учнів рідною мовою. Новим завідувачем шкільного відділу земської управи обрали В.Приходька. Оновленому складу цієї управлінської структури доручили, для належної підготовки учителів до впровадження української мови і освіти в початкову школу, провести спочатку низку літніх педкурсів з української мови, педагогіки тощо у Балті, Вінниці і Кам’янці-Подільському, а з осені того ж року запровадити в учительських семінаріях краю вивчення майбутніми сіячами знань української мови і літератури, історії України і зробити весь процес навчання україномовним²⁸.

²⁶ Васильович Г. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ: Український вільн. ун-т, 1996. С.71

²⁷ Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. С.120.

²⁸ Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради: історичний нарис. Київ: Комітет виборців України, 1999. С.7; Пашенко О. Матеріали до життєпису / [упоряд., автор передм. В. Адамський]. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. С.263.

Накреслені зміни в освітньому житті краю підтримали окремі повітові земства, на чолі яких стояли патріотичні діячі з числа відомих інтелектуальних сил. Так, з подачі українського письменника Д.Мартовича, учителя за фахом М.Литвицького, а також літератора і журналіста В.Дудича (всі троє були активними учасниками громадського і кооперативного руху в регіоні) XII Вінницькі повітові земські збори, що відбулися 4 квітня 1917 р., ухвалили рішення про викладання в школах повіту „материнською мовою” та поновлення складу шкільної комісії членами товариства „Просвіта”. Управі доручили зайнятися вирішенням питання про забезпечення закладів освіти україномовними підручниками, а влітку провести у Вінниці курси для учителів чотирьох повітів – Вінницького, Літинського, Могилівського і Ямпільського²⁹.

Рішення, ухвалені всеукраїнським учительським з’їздом і Подільським земським зібранням, потребували осмислення і підтримки у педагогічному середовищі, яке представляли учителі передусім нижчих та вищих початкових та різнотипних середніх навчальних закладів. У зв’язку з цим керівники земських структур скликали на 27-28 травня у Вінниці губернський з’їзд учительських делегатів. Представники педагогічної громадськості висловили стурбованість відсутністю „одностайности і планомірности” у підходах до українізації закладів освіти та відповідної навчальної літератури, запропонували УЦР створити в Україні Міністерство народної освіти, а на місцях - підлеглі йому органи з метою „об’єднання справи українізації школи і, потім, для провадження сеї школи”. Також делегати висловилися за створення всеукраїнського фонду (кошти держави, земства, „Просвіти” тощо) для фінансування підготовки і друку україномовних шкільних підручників³⁰. Як видно, уповноважені подільським учительством обранці, попри вболівання за справу українізації і готовність вирішувати відповідні надрілі завдання, не взяли на себе жодних конкретних зобов’язань, які б рухали уперед справу творення української школи в регіоні. На жаль, вони також не поставили і питання про об’єднання педагогічної громадськості краю навколо задекларованих ідей, що засвідчувало про

²⁹ Стецюк В.Б. Культурно-просвітницька діяльність земств Поділля у 1917-1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наук. праць. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2066. Т.6. С.27; Логінов О.В., Семенко Л.І. Вінниця у 1917 році. Революція у провінційному місті. Вінниця, 2009. С.107.

³⁰ Український національно-визвольний рух. Березень 1917-листопад 1917 року: Док. і матеріали / [Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін.]. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. С.345-346.

відсутність на той час зрілого національно-педагогічного руху. Над цим треба було попрацювати у найближчому часі.

Після прийняття у червні I Універсалу УЦР, утворення Генерального секретаріату та Генерального секретарства освіти (ГСО) процес підготовки до українізації школи набув більш чітких рис. З'ясувавши, що у справі українізації „не ведеться відповідної інтенсивної роботи” і що у цьому руслі “далеко не всі педагогічні сили об'єднались”, ГСО проголосило своїм найближчим завданням перехід на викладання в школах українською мовою з початку нового навчального року³¹. Це дало поштовх до виконання раніш прийнятих місцевими органами рішень, зокрема, щодо проведення учительських курсів, де конкретно ставили питання про механізм навчання учнів материнською мовою. На Поділлі цю роботу організував шкільний відділ губернської земської управи. За І.Передерій, курси відбулися в Кам'янецькому, Могилівському, Балтському, Брацлавському, Проскурівському, Вінницькому і Літинському повітах³². Як згадував В.Приходько, програма таких курсів, у яких мали взяти участь, враховуючи і педагогів середніх шкіл, до 3000 осіб (насправді кількість слухачів була значно меншою), була розрахована на 6-7 тижнів. За цей час слухачів вчили читати і писати українською мовою; подавали термінологію, якою раніше не володіли, а також виховували у національно-патріотичному дусі: знайомили з українською історією та літературою, різними аспектами національного суспільно-політичного руху тощо. Мемуарист наголошував, що усі курси „майже всюди закінчувались серед дружньої атмосфери патріотичними промовами, деклямаціями поезій Шевченка та Олеся і співом національного гімну. Учителство роз'їжджалось, зачерпнувши усе найбільш потрібне з українства та психологічно підготоване для нової, національно, української школи”. Щоправда, у тому ж джерелі зауважувалось, що за нетривалі літні курси було неможливо забезпечити повне опанування учителями української мови, літератури, історії та нової термінології. Тож цю роботу треба було продовжувати самостійно у майбутньому³³.

³¹ Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. С.37.

³² Передерій І.Г. Вказана праця. С.50

³³ Приходько В. Під сонцем Поділля: [спогади]. Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2011. Ч.ІІ. С.198, 203.

Для подальшої громадсько-патріотичної мобілізації учительства навколо ідеї творення національної школи і формулювання найближчих освітянських завдань було скликано II Всеукраїнський учительський (педагогічний) з'їзд. Більш як 700 делегатів упродовж 10-12 серпня у Києві обговорювали різні аспекти національно-освітнього життя. В одній із постанов цього форуму, присвяченій українізації освіти, наголошувалось, що з 1 вересня 1917 р. у всіх класах нижчої початкової школи навчання повинно проводитись українською мовою, а щодо вищої початкової і середньої шкіл та учительських інститутів і семінарій, то їх мали українізувати відповідно до рішень попереднього учительського форуму, тобто у наступні навчальні роки³⁴.

З'їзд висловився за створення інституту губернських і повітових комісарів освіти, як тимчасового представництва Генерального секретарства освіти на місцях. Термін їх повноважень, перелік яких мав бути вироблений і затверджений згодом, прив'язували до очікуваних змін умов „політично-громадського життя на Україні”. Після завершення цього форуму Генеральне секретарство освіти призначило на посаду Подільського губернського комісара освіти В.Приходька, якого шоста сесія Центральної Ради 8 серпня 1917 р. ввела до свого складу³⁵. Сам діяч згодом наголошував, що відповідний лист за підписом генерального секретаря освіти І.Стешенка про це призначення був для нього „досить несподіваним”. Маючи чимало обов'язків члена УЦР, завідуючого шкільним відділом Подільської губернської земської управи, від нової посади відмовлятися не думав, бо вважав, що потрібно багато працювати для „українізації шкільництва”³⁶. Передусім треба було об'єднати зусилля всіх зацікавлених структур і відомих діячів регіону для реалізації стратегічного курсу на реформування шкільної системи.

Після того, як 8 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв закон про відкриття двох державних українських гімназій у Києві, в Україні пішла чимала громадська хвиля за творення в регіонах подібних шкіл. На Поділлі з такою ініціативою виступили вінницькі учителі, просвітяни. За повідомленням губернського комісара освіти регіону

³⁴ Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. Мюнхен, 1957. С.13-14.

³⁵ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У двох томах / [Редколегія: В.А.Смолій (відп. редактор), В.Ф.Верстюк (заступник) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1996. Т.1. С.239.

³⁶ Приходько В. Вказана праця. С.212.

від 26 серпня, „...заходами гуртка педагогів і українців м.Вінниці на чолі з учителем міської [російської.-Авт.] гімназії І.Озерянським [до того ж, голова Ради Вінницької „Просвіти”. – Авт.] і учителем учительської семінарії Ю.Щирицею з початком біжучого шкільного року закладається українська гімназія в складі підготовчого і перших трьох класів”. Утім, попри спонсорську допомогу на цю справу (зібрали усього 25 тис. руб.), коштів не вистачало. Тому В.Приходько просив І.Стешенка посприяти гімназії у фінансуванні Українською Центральною Радою³⁷. Утім розраховувати на грошову допомогу від керівного органу українського національно-визвольного руху було нереально, оскільки він сам гостро потребував фінансування. Попри таке невтішне становище, 10 вересня загальні збори вінницького товариства „Просвіта” вирішила відкрити у жовтні 1917 р. у Вінниці дві гімназії: одну (змішану), яка складалася з підготовчого, першого та другого класів, із українською мовою викладання, іншу (змішану, за законом Тимчасового уряду від 28 квітня 1917 р.) – у складі лише першого класу, з російським викладанням і з обов’язковим вивченням української мови³⁸. 12 вересня І.Озерянський звернувся до Генерального секретарства освіти з проханням дати дозвіл на відкриття цих шкіл (в одній із них, українській, мали навчатися селянські діти), кожна з яких обіцяли утримувати громадські структури. Відповідь з Києва була схвальною³⁹. А вже 9 жовтня у приміщенні вінницької „Просвіти” відбулося урочисте відкриття гімназій, у якому взяли участь І.Озерянський, В.Приходько, голова Подільської губернської української ради Д.Маркович, Подільський губернський комісар Тимчасового уряду М.Стаховський, інші посадовці⁴⁰. За прикладом вінничан, завдяки ініціативі місцевих учителів, середні школи відкрили у с.Юрківці Ямпільського повіту, інших сільських населених пунктах (містечко Голованівськ Вінницького, села Вороновиця Брацлавського і Жалобово Ямпільського повітів)⁴¹.

³⁷ ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.23, арк.12.

³⁸ „Просвіти” Поділля в добу Української революції (1917-1920 рр.): збірник док. і матеріалів / [Упоряд. вст. стаття В.Адамського, Б.Кришука]. Кам’янець-Подільський: ПП „Медобори-2006”, 2014. С.48.

³⁹ Там само. С.48-49, 54.

⁴⁰ Логінов О.В., Семенко Л.І. Вказана праця. С.112; „Просвіти” Поділля в добу Української революції (1917-1920 рр.): збірник док. і матеріалів. С.58.

⁴¹ Передерій І.Г. Вказана праця. С.153.

До кінця 1917 р. зусиллями місцевої інтелігенції було засновано, як свідчить офіційна земська статистика, 8 українських середніх шкіл, у т.ч. 5 гімназій⁴², що дало підстави стверджувати про спроможність національних педагогічних кіл, за підтримки батьківської громадськості, забезпечити роботу найскладнішої ланки загальноосвітньої школи. За спостереженням В.Приходька, „в цих нових гімназіях зосереджувались учителі – свідомі українці, склад учнів був переважно селянський і тут ніяких труднощів не було: українська середня школа виростала органічно, спокійно і поступово від першої „кляси” і вище”⁴³. Старі заклади певний час залишалися осторонь українізації. До травня 1918 р. подільська інтелігенція порушила питання про відкриття у новому навчальному році ще 5 українських гімназій⁴⁴, утім через падіння Центральної Ради цей процес тимчасово призупинився.

Набагато успішніше відбувалося реформування початкової освіти. Губернський комісар освіти у листопаді 1917 р. стверджував, що українізація нижчих початкових шкіл (НПШ) і ВПШ, попри незначний спротив русифікаторськи настроєних учителів, „з кожним днем проводиться все ширше і глибше”⁴⁵. Зрештою, до кінця 1917 р. на Поділлі, як уже встановлено дослідниками, було українізовано 37 НПШ⁴⁶, а також 34 ВПШ, які давали неповну середню освіту⁴⁷. За В.Приходько, „ці школи були організовані головню по ініціативі інтелігенції та селянства на місцях... Швидкий зріст ВПШ, звичайно, був наслідком нових порядків, що запанували в самостійній українській державі, а саме – вільна ініціатива на місцях і відсутність бюрократизму”⁴⁸.

До українізації шкіл зовсім не приступили лише в одному повіті, розпочали у 8, а у трьох – Ольгопільському, Гайсинському і Ушицькому, де справу поставили найкраще, її зуміли завершити до

⁴² Освіта. Кам'янець на Поділлі, 1919, №5, с.20; Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Вказана праця. С.100.

⁴³ Приходько В. Вказана праця. С.281.

⁴⁴ Передерій І.Г. Вказана праця. С.69.

⁴⁵ Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернівці: Чернігівські береги, 2008. С.51.

⁴⁶ Собчинська М.М. Становлення і розвитку шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Український педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 1995. С.12.

⁴⁷ Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. С.61-62.

⁴⁸ Приходько В. Вказана праця. С.278-279.

нового, 1918-го року⁴⁹. Проте навіть у „повітах-лідерах” її провели не так якісно і повно, як задумувалось. Наведені цифри, очевидно, потребують критичного підходу і уточнення. Так, М.Собчинська, встановивши для 1917 р. кількість українізованих в регіоні нижчих початкових шкіл, разом з тим ввела у науковий обіг показник чисельності нових НППШ – 30, які „вперше відкрили двері для малят” Поділля у 1917-1918 навчальному році⁵⁰. При цьому не зазначено, чи всі ці школи були українськими, чи якась частина з них обслуговувала освітні потреби дітей національних меншин, адже відомо, що у той же час лише у Кам’янці-Подільському відкрилися 3 нові польські і 4 єврейські навчальні заклади⁵¹.

За І.Передерій, українізовані в Подільському регіоні 34 ВПШ (в основному частково, через запровадження предметів українознавства) стосуються кінця не 1917 календарного, а 1917-1918 навчального року⁵². Разом з тим, дослідниця, використовуючи архівні джерела, стверджує, що упродовж того ж періоду в губернії було відкрито 22 вищі початкові школи⁵³. У цьому зв’язку незрозуміло, чи є наведена цифра складовою раніш зазначеної (34 ВПШ), чи стосується вона виключно українського сегменту мережі, чи враховує також і національні школи.

Творці політики українізації закладів освіти на місцях пересвідчувалися, як важко проводити навчання дітей рідною мовою без достатньої кількості навчальної літератури. Українські видавництва, співпрацюючи з авторами підготовлених рукописів, намагалися певною мірою ліквідувати дефіцит підручників і посібників. Упродовж літа 1917 – перших місяців 1918 рр. лише одне видавництво „Українська школа”, створене Генеральним Секретаріатом, зуміло виготовити понад 20 назв шкільних видань для усіх типів шкіл. Сумарно усі видавництва, які працювали на потреби нової шкільної сфери, за вказаний час запропонували, за підрахунками І.Передерій, не менше 160 назв підручників, зокрема 37 назв букварів і читанок, 19 назв підручників з української граматики й мови, 23 назви шкільних посібників з арифметики і математичних дисциплін,

⁴⁹ Передерій І.Г. Вказана праця. С.148.

⁵⁰ Собчинська М.М. Розвиток початкової школи на Поділлі (1917-1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. Кам’янець-Подільський: Ойом, 1998. Т.1. С.121.

⁵¹ ЦДАВО України, ф.2581, оп.3, спр.174, арк.163.

⁵² Передерій І.Г. Вказана праця. С.62-63.

⁵³ Там само. С.61.

12 назв – з історії України, 20 – з географії України, 12 – із закону Божого, щонайменше 14 назв усіляких словників. Учителям спрямували близько 30 найменувань педагогічної та методичної літератури⁵⁴. Певна частина цих видань надійшла до подільських шкіл. Проте, їх явно не вистачало. За приблизними підрахунками, для усіх шкіл регіону потрібно було не менше 1 млн. навчальної літератури⁵⁵. Щоб частково розрядити величезний голод на шкільну книжку, в регіоні самотужки взялися за друк необхідних видань. Так, у невеликій міській приватній друкарні, яка належала Пойлішеру, вінницька „Просвіта” зуміла до початку 1917-1918 н.р. видати українською літературною мовою „Закон Божий” (у двох частинах, відповідно 118 і 103 сторінки) священика Є.Семака з Буковини, для чотирьох класів початкової школи. Редактором цього видання став випускник Подільської духовної семінарії, співробітник губернської земської управи Ф.Шумлянський. Він зумів адаптувати авторський текст до вимог наддніпрянського правопису. Усі народні школи регіону безкоштовно отримали цю книгу⁵⁶. Школярам і громадськості працівники вінницького самоврядування адресували збірку раніш невідомих творів Тараса Шевченка⁵⁷. Для учнів 2 і 3 класів у згаданий вже друкарні Пойлішера шкільний відділ Подільського губернського земства видав перекладену з російської мови збірку казок і оповідань для читання⁵⁸. Також побачив світ посібник для учителя „Термінологія і програма систематичного курсу арифметики”, укладений майбутнім подільським комісаром освіти Ю.Щирицею⁵⁹. У Проскуріві просвітяни К.Ванькевич і Т.Верхола видали низку невеликих популярних робіт про Тараса Шевченка, а також з історії і сучасного становища України, які можна було використовувати у навчально-виховному процесі з школярами початкової школи⁶⁰. Член брацлавської „Просвіти” Н.Лисий опублікував невеличкий посібник з

⁵⁴ Там само. С.73, 76.

⁵⁵ Приходько В. Вказана праця. С.205.

⁵⁶ Там само. С.206.

⁵⁷ Шевченко Т. Збірка поезій, які раніш заборонялися до друку. Вінниця: Друкарня Вінницького самоуправління, 1917. 74 с.

⁵⁸ Збірка казок і оповідань для читання в школі (рік 2-й та 3-й) / [Переклад з рос.]. Вінниця: Нова друкарня Пойлішера, 1917. Ч.1. 40 с.

⁵⁹ Термінологія і програма систематичного курсу арифметики / [Склад Ю.Щириця] . Вінниця, 1917. 12 с.

⁶⁰ Ванькевич К. Оборонець скривджених: на спомин Тараса Шевченка. Проскурів: Друкарня Д.М.Левіта, 1917. 15 с.; Він же. Проповіді до українського народу на його рідній мові. Проскурів: Друкарня Д.М.Левіта, 1917. 144 с.; Він же. Хто ми і від кого походим? Коротенький іст[оричний] огляд минулого життя укр[аїнського] народу. Проскурів: Друкарня Д.М.Левіта, 1917. 70 с.; Верхола Т. Наше минуле і сучасне. Проскурів: Друкарня Д.М.Левіта, 1917. 42 с.

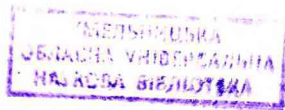
української мови⁶¹. Оповідання Василя Стефаника вийшли у кам'янець-подільському видавництві „Дністер”⁶². Звісно, що місцевий доробок у заповнення прогалини із забезпеченням загальноосвітньої школи регіону навчальною і методичною літературою був досить скромним. Це було пов'язано не лише із слабкими матеріально-фінансовими можливостями земства і „Просвіти”, а й відсутністю знаних науковців, методистів, досвідчених педагогів, які могли взяти на себе підготовку відповідних текстів.

Отже, в добу Центральної Ради найактивніша частина подільської інтелігенції, яка була рушієм національного відродження в регіоні, доклала значних зусиль для створення у тодішніх складних умовах української загальноосвітньої школи. Уперше на Поділлі запрацювали майже десяток українських середніх та понад сімдесят початкових шкіл, які навчали дітей українознавства, широко використовували у шкільному житті українську мову. Їх організацію забезпечили активісти земського і кооперативного рухів – патріоти з вищою і середньою спеціальною освітою, сільські громади, а також керівники навчальних закладів. Провідними фігурами цих шкіл стали учителі, які пройшли курси українізації і набули певних фахових і педагогічних знань та умінь, взяли на себе відповідальність за долю підростаючого покоління подолян, його патріотизм і відданість національній справі. Без цієї ідейно та фахово підготовленої групи працівників нова школа не могла виконати поставлене перед нею історичне завдання. Більшість закладів освіти регіону залишались поза реформою через не сприяючі обставини, зокрема відсутність достатніх матеріальних ресурсів, підготовлених педагогів, спротив старих кадрів, які відстоювали попередню модель народної освіти.

⁶¹ Лисий Н. Про нашу рідну українську мову. Браслав: Друкарня Г.Х.Рабиновича, 1917. 28 с.

⁶² Стефаник В. Камінний хрест. Оповідання. Кам'янець-Подільський: Дністер, 1917. 64 с.; Він же. Новина та інші оповідання. Кам'янець-Подільський: Дністер, 1917. 15 с.

1149105

Доступ до інших частин книги можливий лише зареєстрованим користувачам Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки з використанням послуги електронна доставка документів: <http://ounb.km.ua/poslugi/edd/index.php>